

TON H.M. VAN SCHAİK

EEN OASE IN DE WOESTIJN

NEOGOTIEK EN KATHOLIEKE HERLEVING IN UTRECHT TUSSEN 1850 EN 1900

GEDROOMDE MIDDELEEUWEN Aan de oude straatweg van Utrecht naar Arnhem staat, voor de weide van het afgebroken grootseminarie Rijsenburg, een opvallend neogotisch monument dat doet denken aan het Amsterdamse gedenkteken 'ter herinnering aan den Volksgeest 1830–1831', beter bekend als *Naatje op de Dam*. Dit symbool van opgeblazen klein–Nederlandse eendracht is allang geruimd en aan een verdiende vergetelheid prijsgegeven, maar het meer bescheiden Rijsenburgse monument staat er na honderd jaar nog, en zelfs in gerestaureerde glorie. Het gedenkteken ter nagedachtenis van Herman Schaezman (1844–1903) werd in 1908, vijf jaar na de dood van 'de doctor' zoals hij steevast genoemd werd, onthuld in aanwezigheid van een groep invloedrijke leerlingen en bewonderaars, die zich daarna jaarlijks op deze plek voor een bescheiden hulde aan de meester verenigde.

De oprichting van het grootseminarie zelf, gelegen op het landgoed Sparrendaal, was overigens op zich al een bewijs van het herwonnen zelfvertrouwen van de Nederlandse en meer in het bijzonder van de Utrechtse katholieken. In 1857 opende het als instituut voor de priesteropleiding zijn deuren met als eerste president Andreas Ignatius Schaezman, de latere aartsbisdom en beschermheer van heel de neogotische beweging in zijn bisdom. Het grootseminarie, waarin alle aspirant-priesters minstens vier jaar doorbrachten, maakte van het uitgestrekte en door regionalisme versnipperde aartsbisdom een eenheid onder een gelijkgevormde en gelijkgezinde geestelijkheid. Dat straks de pastoors en hun kapelaans overal dezelfde waarheden verkondigden, dezelfde beleidsmiddelen toepasten en dezelfde instructies

IN DE BOUW EN DE VERSIERING VAN ONZE KERK HEBBEN WIJ ONS
GEHEEL AANGESLOTEN AAN DE MIDDELEEUWEN. ONZE LEIDENDE
GEDACHTE WAS ECHTER OVERAL, DAT HET VOLGEN DER TRADITIE
NIET MAG ONTAARDEN IN EEN STOKSTIJF CONSERVATISME.

uitvaardigden die vaak tot in detail het dagelijks leven van hun ‘beminde gelovigen’ regelden, is aan Rijsenburg – en vooral aan Herman Schaepman die er de ster was – te danken. Zo werd hier de geestelijke grondslag gelegd voor de katholieke herleving, die op den duur de katholieke zuil zou voortbrengen. Het unieke monument middenin de provincie Utrecht staat er niet enkel voor Schaepman persoonlijk, die hier zijn kamers, zijn auditorium en zijn geestelijke krachtcentrale had, maar ook voor de periode dat de neogotiek in stad en aartsbisdom Utrecht (toen nog inclusief de drie noordelijke provincies) de kunstzinnige alleenheerschappij uitoefende. Een wat nauwkeuriger blik op het ingewikkelde beeldhouwwerk helpt de toeschouwer al direct een eind op weg. Wie er rond omheen loopt – en daarvoor is het gemaakt – ziet de grote emancipator, een van de geestelijke vaders van het CDA, in vijf verschillende gedaanten verschijnen: als redenaar, professor, priester, dichter en staatsman. Geen van die reliëfs kan voluit zijn rol in de Utrechtse neogotiek weergeven, al heeft hij vaak het woord gevoerd in het gezelschap dat bij uitstek de kunstenaars van die richting verenigde, het Sint Bernulphusgilde, en al schreef hij ook tientallen artikelen in haar invloedrijke orgaan, het *Gildeboek*. Het beste getypeerd is de man overigens met de figuur die zich op de top van het monument bevindt en die de verschillende kwaliteiten van de vijf Schaepmannen samenvat: een staande Sint Joris die met zijn lans de draak verslaat, visualisering van Schaepmans lijfspreuk: *Credo Pugno*: Ik geloof (dus) ik strijd. Dat de meester ook zichzelf graag met de militante figuur van sint Joris vereenzelvigde, blijkt uit het feit dat hij op zijn schrijftafel een beeld van de legendarische soldatenheilige had staan, gemodelleerd naar het jeugdwerk van Donatello in Florence. Herman Schaepman was zijn leven lang een strijder, om het wat minder deftig te zeggen: een vechtjas. Hij was dat vooral in de politiek, het terrein bij uitstek waarop hij zijn geloofsgenoten wist te mobiliseren, hij was het ook op het gebied van de ‘christelijke kunst’, concreet gezegd: dat van de neogotiek.

Zo schreef hij een welhaast klassiek geworden artikel in *De Tijd* van 24 mei 1875 naar aanleiding van de inwijding van de Sint Nicolaaskerk in Jutfaas, ontworpen door de architect Alfred Tepe, geheel naar de wensen en aanwijzingen van de bouwpastoor G.W. van Heukelum. Wie het artikel in kwestie leest wordt misschien meegesleept door de geestdrift van de auteur, maar wie het herleest, ontdekt vrijwel niets buiten de geestdrift van de schrijver, zoals het bij artikelen (en gedichten) van Schaepman haast

DETAIL VAN HET SCHAEPMANMONUMENT IN RIJSENBURG

stelselmatig gaat. De doctor was nu eenmaal meer een man van de gloeiende frase dan van het doorwrochte betoog. Bij zijn leven, vanaf het moment van zijn terugkeer als gepromoveerd theoloog uit Rome in 1870, was zijn woord ook op het terrein van de kerkelijke kunst van groot gewicht. Hij rustte niet voor hij het zover gekregen had, omdat hij nu eenmaal overal waar hij verscheen de eerste viool wilde spelen. Hij kreeg die kans omdat er in het katholieke milieu te weinig specialisten waren om hem tegenspel van enige betekenis te kunnen bieden. In het land van mensen die nog nauwelijks het schemerdonker van hun tweederangs burgerschap ontwend waren, was Herman Eenoog gemakkelijk koning.

De parochiekerk van Jutphaas, nog steeds opvallend vanwege haar naar de weg gerichte koorpartij, is voor altijd het klassieke voorbeeld van de Utrechtse neogotiek omdat het een gezamenlijke inspanning was van alle kunstenaars die daarin een rol speelden. Tepe was, zoals gezegd, de bouwmeester. Het algehele plan van versiering en inrichting (de altaren, preekstoel, communiebank enzovoort) was van Willem Mengelberg, de glasschilder Heinrich Geuer maakte de ramen, en edelsmid Albert Kniep het smeedwerk.

Herman Schaepman, geëerd als de wakkere strijder voor 'het ware, goed en schone', was een man die in Europa had rondgekeken, wat maar van weinig van zijn vaderlandse geloofsgenoten gezegd kon worden. Het gaat overigens ook op voor de vader van de Utrechtse neogotiek, Gerard van Heukelum, die een jaar of acht voor de inwijding van de kerk van Jutphaas, in 1867/8, een tijdje met de pas tot priester gewijde Herman Schaepman onder één dak had gewoond, dat van de pastorie van de Catharinakerk aan de Nieuwegracht, toen tevens de residentie van de aartsbisschop totdat deze zou verhuizen naar de Maliebaan. Van Heukelum – op kunst- en architectuurhistorisch gebied een volslagen autodidact – wist hoe door de tijd de lijnen hadden gelopen en sloot zich dus niet op in het Utrechtse. Hij wist dat de zaken die hem interesseerden en de objecten die hij verzamelde internationaal waren en dus niet noodzakelijk hun oorsprong ontleenden aan het eigen bisdom. Een opvatting die nog steeds weerspiegeld wordt in de rijke collectie van het door hem opgerichte Aartsbisschoppelijk Museum, nu ondergebracht bij het Museum Catharijneconvent. De neogotiek als bouwstijl was een vrucht van de Romantiek, die over Verlichting en Revolutie heen teruggreep naar de Middeleeuwen, het tijdperk waarin West-Europa nog één was in het geloof en één in de beleving ervan in de ongedeelde katholieke kerk. Deze grote nostalgische droom kreeg in het Europa van na Napoleon vooral gestalte in

de voltooiing van de Keulse dom. Deze grootse bouwonderneming werd geïnspireerd en gestimuleerd door de politicus August Reichensperger (1808–1895), een der oprichters van de Centruumpartij, die daarin zowel een Duits-Germaans als een katholiek project zag. Reichenspergers ideeën concentreerden zich op de Rijnlandse gotiek van de dertiende eeuw en zouden ook in Utrecht, in de Middeleeuwen immers een suffragaanbisdom van Keulen, grote invloed krijgen.

In Nederland was de gotiek acceptabel gemaakt door koning Willem II, die van zijn studietijd in Oxford een liefde voor de Engelse neogotiek had overgehouden. In 1840 kwam in Den Haag 'de gotische zaal' tot stand, een soort kopie van de grote *hall* van een College in Oxford. Ook de hervormde kerk in Zeist, ontworpen door H.J.Kamperdijk en gebouwd in de jaren 1841–43, is een voorbeeld van deze 'Engelse' bouwstijl, terwijl ook bij een aantal Nederlandse landhuizen uit de jaren na 1840 de Tudorstijl is gehanteerd.

De grootste naam onder de Nederlandse architecten in de negentiende eeuw is die van de in Roermond geboren Pierre Cuypers (1827–1921), aan wie in 2007 een heel 'Cuypersjaar' werd gewijd. Het toen verschenen standaardwerk biedt een overzicht van de omvang en de variatie van zijn over heel Nederland (en erbuiten) verspreide werk. Zoals Willem II zijn verliefdheid op de neogotiek dankte aan Engeland, zo was Cuypers gegrepen door de middeleeuwse gotiek van het Ile de France. Hij bezocht al vroeg in zijn loopbaan de grote Franse meester Viollet le Duc in Parijs, in wiens opvattingen hij zich volkomen kon vinden. Misschien nog belangrijker in zijn leven werd Joseph Alberdingk Thijm, de culturele emancipator van de Nederlandse katholieken, zoals Schaepman het in de politiek was. De veelzijdige en onvermoeibare Thijm, woonachtig in Amsterdam, waarheen ook Cuypers later verhuisde, was bezeten van de Middeleeuwen, kwam van de Middeleeuwen naar de gotiek en vandaar naar de neogotiek. Hij koesterde zijn artistieke oordelen niet alleen persoonlijk, hij kon ze ook theoretisch funderen en aan uitvoerende kunstenaars opleggen. Zijn boek over de 'Heilige Linie' uit 1858 behandelt de oriëntering van het kerkgebouw – zijn gerichtheid op het Oosten – die de eigenaardige positie van de kerk van Jutfaas verklaart. Thijm behandelt ook uitvoerig de gehele symboliek van het kerkgebouw, een verhandeling die ook bij de Utrechtse voorman Gerard van Heukelum diepe weerklink heeft gevonden. De bloei van de Utrechtse neogotiek blijft onverklaarbaar zonder zijn leven en streven nader toe te lichten. De jonge kapelaan Van Heukelum, vanwege zijn donkere haarbos 'de Zwarte' genoemd, kon zich

G.W. VAN HEUKELUM IN ZIJN STUDEERKAMER

volgens tijdgenoten nogal bot gedragen. Hij was afkomstig uit een welgestelde familie. Zijn vader had een rijke vrouw getrouwd en via haar belandde hij in de steenbakkersindustrie in de Over-Betuwe. Deze familiale achtergrond heeft de jonge Gerard misschien de belangstelling bezorgd voor architectuur en verder voor beeldende kunst. Hij was nog geen priester toen hij tijdens de zomervakantie van 1857 een lange reis zuidwaarts maakte. Hij bezocht onder meer Antwerpen, Brussel en Parijs, waar hij kerken en musea bezichtigde volgens een vooraf minutieus opgesteld plan. Toen hij zich daarna, in september, meldde aan het pas geopende grootseminarie Rijsenburg voor de twee laatste voorbereidingsjaren op het priesterschap, trof hij daar als president aan Andreas Ignatius Schaepman, die later als pastoor in Utrecht en nog weer later als aartsbisschop zijn machtige beschermheer zou worden. Het jaar erop trok Van Heukelum erop uit voor een reis die nog meer indruk op hem zou maken: naar Keulen. Daar zag hij de steigers oprijzen rondom de dom en hij maakte er kennis met de plaatselijke voormannen van de kerkelijke kunst onder wie Reichensperger, de grote promotor van het domproject. Zijn reizen en ontmoetingen gaven hem de wens in om als priester ergens in een kleine dorpsparochie te worden benoemd, zodat hij tijd zou overhouden om meer systematisch kunstgeschiedenis te gaan studeren, iets waar het tot nu niet van gekomen was. Bisschop Schaepman meende echter dat Van Heukelum betere diensten aan het bisdom kon bewijzen bij de restauratie van de Catharinakerk, die door architect H.J. van den Brink in een rijk gedecoreerde kathedraal werd veranderd. De ster van Van Heukelum rees nog hoger toen pastoor/hulpbisschop Schaepman in 1868 mgr. Zwijzen opvolgde als aartsbisschop van Utrecht, een positie waaraan toen nog geen aparte ambtswoning aan verbonden was. De nieuwe aartsbisschop bleef, net als kapelaan Van Heukelum, wonen in de pastorie van de Catharina, en werd in die positie een nog machtiger patroon van zijn kunstzinnige huisgenoot. In de jaren die volgden werd Van Heukelum zo ongeveer de bouwcommissaris van heel het uitgestrekte aartsbisdom Utrecht. Er is correspondentie bewaard met heel wat parochies die een nieuwe kerk wilden bouwen. Daaruit blijkt dat Van Heukelum bij praktisch al die projecten persoonlijk betrokken was. De tien jaren aan de Catharina (1859–1868) hadden hem bovendien de gelegenheid gegeven zijn inzichten zowel theoretisch als praktisch te verdiepen en zijn permanente contacten met de aartsbisschop maakten daarna hem vrijwel tot alleenheerser op bouwkundig terrein.

EEN MUSEUM EN EEN GILDE Behalve als diocesane 'minister van kerkenbouw' werkte Van Heukelum nog systematisch aan twee andere culturele ondernemingen, namelijk als museumstichter en –conservator, en als oprichter van het Bernulphusgilde. Hoewel de oprichting van het 'Aartsbisschoppelijk Museum' slechts zijdelings bij ons onderwerp hoort, verdient het toch aandacht omdat het licht werpt op Van Heukelum bedoelingen bij het ontwerpen en bouwen van kerken. De enthousiaste kapelaan had al vanaf zijn jaren op het seminarie kerkelijke kunst verzameld, opnieuw geleid door het voorbeeld van de Duitsers. In de jaren na 1850 werden overal in Duitsland musea voor kerkelijke kunstverzamelingen ingericht. Deze hadden een tweeledig doel. Ten eerste het redden van kostbare spullen uit de rommelkamers van door het hele land gelegen pastorieën en ten tweede met deze objecten als bewijs de schoonheid van het katholieke geloof duidelijk te maken aan iedereen die er belangstelling voor toonde. Vooral het museum in Keulen, dat Van Heukelum natuurlijk ging bezoeken, maakte veel indruk op hem. Zo kwam hij er begin 1862 voor het eerst toe te noteren dat zijns inziens de tijd rijp was voor een museum voor 'kerkelijke Oudheden en kunst'. De spullen die in zo'n museum thuis horen – hij had er al een stuk of wat op zijn eigen kapelaanskamer staan – zou hij, zo was de bedoeling, netjes beschrijven en voorlopig, overzichtelijk gerangschikt, een plaats geven op de zolder van de pastorie. Deze collectie had hij bekostigd met eigen geld, wat hij gezien de financiële situatie van zijn familie zich kon veroorloven, maar ook de steun van de aartsbisschop was bij de collectievorming van betekenis. Diens positie was natuurlijk te delicaat om zelf rechtstreeks als handelaar op te treden, maar toch slaagde hij erin, wellicht via tussenpersonen, heel wat stukken voor het museum aan te kopen. In elk geval steunde hij Van Heukelum in diens museale aspiraties waar hij maar kon. Zo maakte de aartsbisschop elk jaar uitgebreide vormreizen door het bisdom, waarbij hij Van Heukelum als zijn secretaris meenam. Voorafgaand aan en na afloop van de plechtigheden in de kerk trok Van Heukelum de pastoriezolder op en inspecteerde hij de bijsacristie of het rommelhok van de kerk om te zien wat er van zijn gading was. Waarschijnlijk is in nogal wat gevallen monseigneur er aan te pas gekomen om de stukken in het museum te laten belanden, wat verklaart waarom in de catalogi zo vaak deze of gene pastoor als gever genoteerd staat: zeg maar eens nee tegen de bisschop! Van Heukelum muntte nog steeds niet uit door een theoretische vorming, maar hij had wel een fijne neus, een groot doorzettingsvermogen, een ruime beurs en de juiste autoriteit achter zich. Zijn ideaal was, net als bij de Duitsers, door het toegankelijk maken van de

ALFRED

1 BOUWMAN

DEBOEK

DE KUNST EN OUDHEIDKUNDE

LAAN A. E. RIJNTJES, MINDERBOLDERSSTRAAT, UTRECHT
P. FROM, UTRECHT, DROPT 15
D. RIJNTJES, RENZ. N.V. DRUKKERIJ DE SPAARNESTAD, HAARLEM

CMXXI

AFLEVERING I

TEPE †
HEESTER

OVERLEDEN 1920

rijke traditie in de christelijke kunst de eeuwige waarheid van de katholieke kerk aan te tonen, want waarheid, goedheid en schoonheid vielen altijd samen: *Verum, Bonum, Pulchrum*. Behalve het redden van de ondergang van middeleeuws kunstbezit was de stichting van het Aartsbisschoppelijk Museum ook een vorm van geloofsverdediging en, misschien nog belangrijker, een hulpmiddel om restaurateurs en eigentijdse kunstenaars duidelijk te maken hoe ze moesten werken: hoe een kerk er uit moest zien, een altaar, een communiebank, een Mariabeeld, een kelk of een wierookvat. Het museum moest alles in huis hebben waarmee een kerkelijke kunstenaar, of hij nu edelsmid was, glazenier of beeldhouwer, zijn voordeel kon doen. De middeleeuwse voorbeelden gaven de garantie dat de kunstenaar een echt kerkelijke stijl hanteerde.

De zolderverdieping van het huis Hogerhorst bleek al spoedig te klein voor Van Heukelums verzameldrift en op den duur had zijn collectie zich ook over de andere vertrekken van het grote grachtenpand verspreid. Toen ook daar het ruimteteleem prangend werd, liet 'conservator' Van Heukelum zijn oog vallen op het middeleeuwse huis Loenersloot aan de overkant van de Nieuwegracht, de vroegere pastorie van de schuilkerk aan de Herenstraat. Daar kon hij zijn collectie opstellen in drie aaneensluitende kamers. De opening ervan op 1 juni 1872 was een grote gebeurtenis, waarbij ook de stedelijke autoriteiten werden uitgenodigd. Die keken wat onwennig rond in die vertrekken vol roomse schoonheid, maar al 'vrij spoedig verzoende men er zich mee', noteert een verslaggever later uit de mond van Van Heukelum. Het grote publiek in het overwegend antipapistische Utrecht liet het echter nog lang afweten. Pas de verhuizing naar het Centraal Museum aan de Agnietenstraat – een verhuizing waar de stichter niets voor voelde en die hij niet meer heeft meegemaakt – bracht daarin enige verbetering. De terugkeer in 1979 naar de plek van het begin, het Catharijneconvent, bracht de rijke verzameling van het Aartsbisschoppelijk Museum onder bij een nog rijker geheel, waarvan zij het grootste en belangrijkste onderdeel vormt. Als Van Heukelum het zou hebben beleefd, zou hij het vanuit zijn kamer aan de Nieuwegracht met voldoening hebben gadeslagen. Het Aartsbisschoppelijk Museum, als stichting nog steeds zelfstandig, is zonder twijfel zijn meest blijvende en nog altijd actuele onderneming.

Het waren vooral de pastoors van de stad Utrecht bij wie Van Heukelum aanklopte voor zijn beoogd museum. Hij riep hen geregeld voor overleg aan de Nieuwegracht bijeen: pastoor Putman van de OL

Vrouwekerk aan de Biltstraat ('buiten Wittevrouwen'), Oosterbaan van de Willibrord en pater Van Zeeland o.p. van de Dominicuskerk en vooral pastoor Willem de Jong van de Catharina. Deze ontmoetingen en de buitenlandse voorbeelden die hem voor ogen stonden brachten Van Heukelum op het idee van een vereniging ter bevordering van de kerkelijke kunst, waarvan zoveel mogelijk pastoors uit stad en land lid moesten worden. Terwijl de beide Schaepmannen, de aartsbisschop en de 'doctor', in Rome waren voor het (Eerste) Vaticaans Concilie, riep Van Heukelum op de eerste Adventszondag 1869 een aantal priesters uit de stad bij elkaar, plus enige kunstenaars om hun het plan voor zo'n vereniging voor te leggen. Het zou een 'gilde' moeten worden, naar middeleeuws model, dat onder bescherming gesteld werd van de heilige bisschop Bernulphus (elfde eeuw), de bouwer van de Pieterskerk en de Janskerk in Utrecht en van de Lebuïnus in Deventer. Die drie kerken waren weliswaar in Romaanse stijl opgetrokken zodat onmogelijk een link met de gotiek gelegd kon worden, maar dat stoorde de heren in het geheel niet. Met de uit Rome verzonden schriftelijke zegen van de aartsbisschop hield het Sint Bernulphusgilde op 20 december 1869 zijn eerste officiële vergadering. In de statuten die op die dag werden vastgesteld, staat als doel van het gilde genoteerd 'door gezamenlijke studie der christelijke kunstwerken in 't algemeen, maar in 't bijzonder der vaderlandsche kunstgewrochten tot eene grondige kennis van de ware beginselen der kerkelijke kunst te geraken' (artikel 1). Van Heukelum werd tot 'deken' gekozen, plebaan (pastoor van de kathedraal) Kloppenburg tot vice-deken, bisdomsecretaris A.J. Aukes nam het secretariaat van het gilde er nog bij, en een kapelaan van de Martinus aan de Oudegracht werd penningmeester, zodat heel het bestuur in Utrecht woonde en dus voortvarend kon opereren. Leden konden worden alle priesters in Nederland, dus niet alleen die van het aartsbisdom, corresponderende leden of ereleden konden ook niet-priesters zijn, zoals 'praktische kunstenaars of kunstkenners'. Het gilde was dus een volledig klerikale aangelegenheid, met de aartsbisschop als beschermheer, uitsluitend priesters als leden en de kunstenaars in een dienende rol. De leden zouden maandelijks in Utrecht bij elkaar komen en elk jaar een meerdaagse excursie houden naar interessante monumenten elders. Van Heukelum was de onbetwiste leider, die er de eerste jaren inderdaad het noodzakelijke elan in wist te brengen. De sprekerslijst van de eerste periode laat heel wat leken zien (in de zin van: niet-priesters), zodat al in 1880 het besluit werd genomen dat ook zij volwaardig lid konden worden. In 1872 kwam voor het eerst hun *Gildeboek* uit, dat in het vervolg een onregelmatig tempo van verschijning zou beleven,

DE O. L. VROUWEKERK AAN DE BILTSTRAAT

al was het de opzet dat elk kwartaal een aflevering het licht zou zien. Dat werd echter bij lange na niet gehaald, terwijl ook in de overige activiteiten van het gilde als nel een neergaande lijn te constateren was. De vergaderingen werden weliswaar volgens schema gehouden, maar steeds minder bezocht, terwijl Herman Schaeapman klaagde over het autocratisch karakter van het gilde, vooral omdat hij er zelf zo weinig in te zeggen had. Van Heukelum stelde na tien jaar vast, dat de uitgangspunten van het gilde nu overal aanvaard werden. Dat wees er volgens hem op dat nu ook gerust leken als volwaardige leden konden worden toegelaten. Drie van hen, onder wie Leo Tepe, broer van Alfred, en Willem Mengelberg, werden zelfs tot bestuurslid benoemd. Met het gilde ging het op en af omdat veel parochiepriesters hier niet hun prioriteit zagen, en er waren zelfs periodes dat er geen jaarverslagen verschenen. Daarvan zijn allerlei oorzaken te bedenken, maar de voornaamste was dat pastoor Van Heukelum in zijn nadagen was en geen of weinig leiding meer kon geven. Zijn zwarte hardos was in Jutphaas spierwit geworden, ook zijn gezondheid ging steeds meer achteruit, maar plaats maken voor een ander, dat wilde hij niet. Het Bernulphus Gilde was *zijn* gilde, hij had er vanaf het begin de koers van bepaald en wilde dat die ook in de toekomst zou worden gevolgd.

Alsof Van Heukelum in zijn beginjaren aan museum en gilde zijn handen nog niet vol had, kreeg hij van zijn bisschop ook nog de taak een waakzaam oog te houden op de kerkmuziek die in de kathedraal ten gehore werd gebracht. Op 28 maart 1869 werd in de koffiekamer van 'het St Jan de Deo' het zangkoor *St Gregorius Magnus*, dat aan het tot nu toe onsamenhangende zangersclubje in de Catharina een organisatie en een reglement gaf. Het koor, onder leiding van de onderwijzer Manus Wormer, had al spoedig een behoorlijk niveau en werd de bakermat van een eigen Utrechtse en zelfs nationale liturgische muziekstijl. De heren legden zich toe op muziek in de stijl van de zestiende-eeuwse pauselijke componist Palestrina (1525–1594), waarin de klassiek meerstemmige muziek een hoogtepunt had bereikt. Wat de neogotiek was in de architectuur en de beeldende kunst, werd Palestrina in de kerkmuziek. Ook hier stond een grote meester uit het verleden model voor het heden en de toekomst. Het ideaal was de band tussen liturgie en muziek, die in de zangpraktijk van de schuilkerkenperiode zoek was geraakt, te herstellen. In die opzet slaagden de 'neo-Palestrijnse' Utrechters volledig, zij het dat de veelal Duitse namaak Palestrinamissen lang de boventoon voerden en het nog geruime tijd duurde alvorens de echte

Palestrina aan bod kwam. Dat het verband tussen de neogotiek en het herstel van de klassieke polyfonie werd ingezien, bewijst het feit dat nogal wat ambachtslieden uit de Utrechtse ateliers tevens lid werden van het kathedrale koor. In de kleinere steden en bij de plattelandskoren werd het Utrechtse kathedrale repertoire als norm gezien waardoor het ook landelijke min of meer als voorbeeld ging werken. Vooral het jongenskoor van de kathedraal kreeg veel aandacht van de opeenvolgende directeuren. Op de lagere scholen in de stad zochten ze de jongens uit die een goede zangstem hadden. Vervolgens moesten de uitverkorenen elke dag om half acht in de ochtend aantreden voor de repetitie. Een van de grote namen die uit dit Spartaans geleide jongenskoor zijn voorgekomen is Willem Mengelberg, die, alvorens een wereldberoemde dirigent te worden, over een heldere jongenssopraan beschikte. Zijn vader, F.W. Mengelberg, had hem op het koor gedaan. De schoonheid was voor hem blijkbaar één en ondeelbaar.

In feite was rond 1900 Van Heukelums rol op al die gebieden uitgespeeld. Hij stierf in 1910 in het harnas, wat zo weinig voorstelde dat in het jaar erop tot 'heropricting' van het gilde werd besloten. Intussen hadden de Bernulphianen niet meer het alleenvertoningsrecht, want in 1901 was in Amsterdam de katholieke kunstkring *De Violier* opgericht, die een ruimere doelstelling had dan het Gilde, maar wel concurrentie betekende. En de neogotiek als katholieke stijl was haar monopolie kwijt toen Van Heukelum de ogen sloot, want in Nederland maakte ook de vanuit Duitsland binnendringende *Beuroner Schule* opgang, die haar inspiratie niet aan de Middeleeuwen ontleende, maar aan de Egyptische grafkunst. De exclusiviteit van de middeleeuwse voorbeelden had afgedaan. De pinakels, kruisbloemen, spitsbogen en steunberen maakten nog geen kerkelijke kunst, betoogde de oprichter van *De Violier*, de jonge kunstcriticus Jan Kalf. Daarmee waren de bakens definitief verzet.

HET UTRECHTS KWARTET Na zijn dood werd Van Heukelum, die inderdaad te lang de teugels in handen had gehouden, een dictatuur en een zekere geborneerdheid verweten. Die term 'dictatuur' vinden latere historici overdreven. De pastoor van Jutfaas wist wat hij wilde en oefende ook een zeker toezicht uit, maar de kunstenaars die hij aantrok waren mannen met een eigen inzicht en zeker geen marionetten in de handen van een alleenheerser. Daarvoor waren ze te krachtige persoonlijkheden, en daarvoor liet de deken hen ook te veel hun eigen verantwoordelijkheid. Wel kwamen de heren in hun opvattingen

over kerkelijke kunst sterk met elkaar overeen en werkten ze dus in goede harmonie samen. Dat was de reden waarom de grote August Reichensperger aan Van Heukelum had gezegd: 'Utrecht is een oase in de woestijn', een gevleugeld woord, dat later door de kunstbroeders talloze malen met een zekere trots werd aangehaald.

Die harmonie gold vooral voor vier kunstenaars, die elk op hun eigen gebied grote prestaties hebben geleverd en die samen bekend staan als 'het Utrechtse kwartet'. Het zijn: de beeldhouwer F.W. Mengelberg, de glazenier Heinrich Geuer, Gerard Brom de edelsmid, opgevolgd door zijn zoon Jan, en ten slotte de architect Alfred Tepe, in ons verhaal de voornaamste man van het viertal. Mengelberg (1837-1919), de vader van de beroemde dirigent, had in 1868, bij het aantreden van aartsbisschop Schaezman, indruk gemaakt met zijn bisschopstroom in de Utrechtse kathedraal. Samen met de kanunnikenbank vormt deze *cathedra* (eigenlijk: leerstoel, kathedra) een harmonieus geheel dat nog steeds domineert in de Catharijnekerk, en ook opzichtig door de maker is gesigneerd en gedateerd. De kunstenaar, afkomstig uit Keulen, was een katholieke bekeerling uit een artistieke familie. Hij kreeg al vroeg belangstelling voor de Middeleeuwen en de opdracht voor de bisschopszetel in Utrecht was voor hem aanleiding om naar de Nederlandse Domstad te verhuizen. Tot zijn dood is hij daar blijven wonen in het opvallende neogotische complex aan de Maliebaan (nrs 80 – 84) waarvan het meest linkse huis het zijne was en waar hij ook zijn atelier had. In de voorgevel staan nog altijd de twee door hem ontworpen beeldjes. Dat van de patroon van het aartsbisdom en de eerste bisschop ter plaatse, sint Willibrord met het evangelieboek in de hand en de (Romaanse) dom aan zijn voeten. Naast hem staat sint Barbara, patrones van de dichtbij gelegen katholieke begraafplaats. Voor talloze kerken in het Utrechtse maakte Mengelberg vleugelaltaren, beelden, zetels, communiebanken en preekstoelen. Zijn werk is nog het gaafst aanwezig in de onlangs glorieus gerestaureerde Willibrordkerk in de Minrebroederstraat.

Heinrich Geuer, ook uit Keulen afkomstig, vulde overal de ramen met kleurrijke voorstellingen: de patronen van de kerk, verhalen uit het evangelie en de vijftien geheimen van de rozenkrans waren favoriet. Hij deed dat in de Utrechtse kathedraal, in de kapel van 'Rijsenburg', maar ook verder weg, in Oldebroek bijvoorbeeld en in Bommel, en natuurlijk in Jutfaas, waar de kerk, zoals we zagen, helemaal in handen van het Bernulphusgilde was gevallen.

Gerard Bartel Brom, begonnen als koperslager in Amersfoort en gestorven in 1882, was de stamvader van een hele dynastie van edelsmeden die tot in de tweede helft van de twintigste eeuw actief is geweest. Utrecht werd ook hun vaste domicilie, met de werkplaats aanvankelijk aan de Springweg, later aan de Drift waar een gedenksteen nog aan hen herinnert. Gerard Bartel stierf erg jong en werd opgevolgd door zijn oudste zoon Jan. Diens beide kinderen Jan Eloy en Leo maakten zelfs internationaal furore. Met al die nieuwe kerken ontstond ook vraag naar ornamenten en kerkelijk vaatwerk, de zogenaamde *vasa sacra*: kelken, cibories, monstransen. In de 'Schatkamer' van het Catharijneconvent staan veel van die pronkstukken in edelmetaal op een kluitje te blinken en te glimmen. Maar voor zo'n oom Dagobert-opstelling zijn ze nooit gemaakt. Ze deden dagelijks dienst in de liturgie en ze waren, uit de verte weliswaar, te zien in de kerken, die in alle onderdelen van hun uitrusting harmonieerden. De bestellingen bij Brom kwamen uit heel het land, en nogal wat nieuwe priesters kregen bij hun eerste mis van de familie een kelk uit het Utrechtse atelier.

Een 'dictatuur' is bij al dat originele werk moeilijk voor te stellen, het was eenvoudig de smaak van die tijd. Wel bestond er in Utrecht een echte en hechte kunstenaarskolonie, die volkomen op één doel gericht was: een herleving van de kerkelijke kunst. Maar kunst heeft geen reden van bestaan zonder een gemeenschap die erom vraagt, ermee leeft en ervan geniet.

Die gemeenschap was er, en ze werd in het laatste kwart van de negentiende eeuw steeds vitaler en omvangrijker. De katholieken gingen zichtbaar hun plaats innemen in de samenleving. In Utrecht en in heel het land. Om van de neogotische revival en Tepe's werk iets te begrijpen is het nodig die katholieke herleving van wat dichterbij te bekijken.

ONTWAKEN IN STAD EN LAND De katholieke geschiedschrijver L.J. Rogier noemde de jaren 1900-1925 met een klassiek geworden uitdrukking 'de kwarteeuw der ontluiking'. En met recht. Daar moet volgens de wetten van de natuur een periode van ontginnen, spitten en zaaien aan vooraf zijn gegaan. Wettelijk was er in Nederland geen enkele belemmering voor om het even welke godsdienst om in vrijheid te worden beleefd. In de praktijk was het al in de loop van de achttiende eeuw duidelijk geworden dat de minderheidsdominantie van de éne gereformeerde kerk met daar omheen 'gedoogde' maar strikt genomen verboden andere godsdienstige genootschappen onhoudbaar was. In de 'verlichte'

HET WOONHUIS VAN TEPE AAN DE UTRECHTSE MALIEBAAN

samenleving van de Republiek werd de oogluikende toegeeflijkheid dan ook steeds meer toegepast. De bestaande praktijk behoefde alleen nog maar wettelijk te worden bevestigd. Daarvoor zorgde de Franse Revolutie, waarvan Nederland zijn eigen gematigde, geweldloos verlopen variant beleefde. Onze Nationale Vergadering besloot in 1796 dat er voortaan 'geen bevoorrechte of heersende kerk' meer zou zijn. Koning Lodewijk Napoleon, broer en zetbaas van de Franse keizer, gaf in de vier jaren van zijn bewind (1806–1810) een aantal protestantse kerken terug aan de katholieken. Toen de Oranjes als koning waren teruggekeerd, waren het de ministers voor de Eredienst die het kerkelijk leven onder hun hoede hadden. Toch begon men in de eerste helft van de negentiende eeuw aan de praktische invulling van de wettelijke emancipatie, zij het dan op bescheiden schaal. De roomsen moesten immers wakken worden gemaakt uit een winterslaap van twee eeuwen. Populaire perspublicaties zoals almanakken en volksboekjes en het stichten van nieuwe kloosters, vooral voor vrouwen, hielpen daarbij. Maar de echte *wake up call* kwam van de nieuwe bestuursinrichting die de paus in 1853 eindelijk invoerde: het herstel van de hiërarchie. De regeling hield in dat er vijf bisschopszetels in het land zouden komen, met in Utrecht de voornaamste, namelijk de zetel van de aartsbisschop, opvolger van Willibrord. Dat laatste was te danken niet aan de geestelijkheid, maar aan een lekenpetitie, opgezet door J.A.Alberdingk Thijm, die behalve kunstzinnige ook uitgesproken historische overtuigingen koesterde.

Toen de bisschoppen er eenmaal waren, konden er, volgens de *top down* organisatie van de rooms-katholieke kerk, ook dekenaten worden opgericht, en parochies met echte pastoors aan het hoofd, met kerkmeesters die de kas beheerden, met een armbestuur en met nauwkeurig getekende parochiegrenzen. Het waren deze bestuurlijke maatregelen aan de basis die in de tweede helft van de eeuw zo'n grote bouwactiviteit te weeg brachten. De gelovigen konden hun gezellige, gammele en te kleine achterafkerkjes in steegjes en op boerenerven verlaten en een heuse kerk neerzetten in hun stadswijk of hun dorp, zoals ook de protestanten er een hadden.

In Utrecht was het verzet tegen de komst van de nieuwe bisschoppen het heftigst geweest. De zogenaamde *Aprilbeweging* van 1853 was vanuit de Domstad georchestreerd. Een schilderij van Pieneman, dat nog steeds in de hal van het stadhuis hangt, laat zien hoe op de binnenplaats van Paushuize (!) koning Willem III namens de antikatholieke notabelen van Utrecht een adres krijgt aangeboden, dat erop aandringt

de komst van de bisschoppen te verhinderen. Het deftige gezelschap – het zijn allemaal heren – gaf daarmee dan wel blijk van zijn beperkte inzichten over tolerantie en gelijkwaardigheid, bereiken deed het niets, tenzij het opwellen van tranen in de ogen des konings, die ze op zijn beurt ook zag blinken in die van zijn vereerders. 'Is het u als mij', zo vroeg de spreker, rector magnificus professor G. Mulder zich af, 'Is het u als mij, dan hebt ge behoefte u huiswaarts te spoeden, om in de binnenkamer God voor zulk een koning te danken'. Maar de koning kon niets terugdraaien en wat de Aprilbeweging bereikte, was het aftreden van het liberale (eerste) ministerie Thorbecke, waartegen al het rumoer waarschijnlijk meer gericht was dan tegen de bisschoppen.

Maar in Utrecht had het antipapisme diepere wortels dan in de rest van het land. Al in 1840 hadden verontruste inwoners zich bij de bouw van de Winkel van Sinkel aan de Oudegracht afgevraagd of dit indrukwekkende gebouw wellicht het nieuwe paleis van de met vrees en beven verwachte aartsbisschop zou worden. De antipaapse vrees bleek ongegrond, ook nog in 1853. De nieuw benoemde aartsbisschop Zwijssen woonde in het geheel niet in Utrecht, en zijn opvolger Schaepman bleef wonen in het huis waar we hem al enkele keren aantreffen: de pastorie van de Catharina aan de Nieuwegracht.

Ook de parochie-indeling in de stad verliep vrijwel geruisloos, zij het onder gemopper en tandengeknars van de protestantse broeders, die aan de zichtbare aanwezigheid van hun katholieke medechristenen moesten wennen. De vijf parochies in Utrecht kwamen in omvang en naamgeving overeen met de vroegere 'staties', terwijl de Augustinuskerk van Zoicher aan de Oudegracht al in 1840 een prominente plaats in het stadsbeeld had gekregen.

Maar er waren inderdaad grotere kerkgebouwen nodig voor deze forse minderheid in de stad, die in de loop van de negentiende eeuw opliep van ruim 32 naar ruim 35% van de bevolking. De Catharina aan de Lange Nieuwstraat was behalve kathedraal ook parochiekerk. In de tweede helft van de eeuw werd er, uiteraard onder leiding van Van Heukelum, gewerkt aan de neogotische herinrichting van het gebouw, maar ook aan de verbouwing van de westgevel onder meer door het optrekken van een toren, een operatie die in 1900 voltooid was.

De Martinus aan de zuidkant van de Oudegracht was de armste parochie in de stad, met veel gezinnen die ofwel tot de losse arbeiders ofwel tot het lompenproletariaat behoorden. Veel van die huishoudens

waren in onmogelijke krotten ondergebracht. Het armbestuur van de parochie nam het besluit een aantal acceptabele arbeidershuisjes te bouwen achter brouwerij De Boog, een complex dat nog steeds wordt bewoond en bekend staat als De zeven steegjes.

De pastoor van de Willibrord, gevestigd aan de Herenstraat, kon zich als eerste een nieuwe parochiekerk veroorloven. Het werd de fameuze en ingenieus gebouwde Willibrordkerk van Tepe, gelegen aan de Minrebroederstraat, in gebruik genomen in 1877, honderd jaar later tijdig van een vrijwel zekere ondergang gered, en in de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw voorbeeldig gerestaureerd. Het is, na anderhalve eeuw, een puntgaaf voorbeeld van de werkwijze en de prestaties van het Bernulphusgilde en van architect Tepe in het bijzonder.

Al jaren eerder, in 1850, hadden de paters dominicanen aan de Mariaplaats hun Dominicuskerk gebouwd. Twee decennia later werd daar een neobarokke voorgevel met twee torens voorgezet. Dit tot ontzetting van Van Heukelum en de zijnen, die deze bouw opvatten als een protest tegen de heilige beginselen van het Bernulphusgilde. Niettemin werd de Dominicus in de stad buitengewoon populair, mede door de daar gepropageerde verering van de franciscaanse heilige en notoire wonderdoener Antonius van Padua. Deze patroonheilige verhuisde later mee naar de nieuwe kerk aan de Kanaalstraat.

De andere 'paterskerk' in de stad, de Augustinus uit 1840, gold al evenmin als een model voor de neogotici, maar was wél even populair. 'Een paterskerk trekt altijd, monseigneur', zei de pastoor tegen aartsbisschop Van de Wetering, die bij aankomst klaagde over de tocht in het portaal. De parochie was met 4400 'zielen' de grootste in de stad, en moest dan ook eenijker bouwen, de neogotische Monica aan de Herenweg, die later een zelfstandige parochie werd, ook onder leiding van de paters augustijnen.

De O.L.Vrouweparochie aan de Biltstraat had het geluk achtereenvolgens te worden bestuurd door drie buitengewoon energieke pastoors. Putman zegende de nieuwe rooms-katholieke begraafplaats in met de kapel van Tepe, beide nog steeds in gebruik. Zijn opvolger Smidt organiseerde lezingen voor niet-katholieken in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats. Deken Roes stichtte een hele reeks katholieke scholen en bouwde in 1893–94 de grootste kerk van de stad, de O.L. Vrouw Tenhemelopneming, ook weer ontworpen door Tepe. Dit imposante gebouw, bedoeld om de eeuwen te

trotseren, werd in de zomer van 1972 in puin geslagen en liet daarmee het fameuze 'Gat in de Biltstraat' achter, de naam van een geruchtmakende tentoonstelling in het Centraal Museum in het najaar van 1973.

UIT DE KAST De roomse bouwdrift in de stad heeft in het antikatholieke kamp heel wat onrust en rumoer te weeg gebracht. Men vreesde met recht en reden dat daarmee het godsdienstige karakter van Utrecht ingrijpend zou veranderen. De stad waarin de Unie van Utrecht was ondertekend en waar de orthodox-gereformeerde Voetius had gedoceerd, was nu, na 1853, het katholieke centrum van het land geworden. Zo was er eind jaren zestig, begin jaren zeventig in Utrecht onder de katholieke burgers een verhoogde maatschappelijke activiteit te registreren. Op politiek terrein was de oprichting van de katholieke kiesvereniging *De Eendracht*, tot stand gekomen na de landelijke breuk tussen katholieken en liberalen. Dat eerste zelfstandige optreden van de roomsen in de Domstad wekte opnieuw grote weerstand onder de verschillende protestantse groeperingen in de stad, die altijd één waren in het antipapisme. Later zou de slepende onderwijskwestie de beide christelijke confessies bijeenbrengen in het 'Monsterverbond' van Schaepman en Kuiper. Maar daarop had men in Utrecht niet gewacht. Al in de jaren vijftig was er aan de Mariaplaats een katholieke burgerschool geopend en een armenschool aan de Alendorpsteeg daar vlakbij. Het onderwijsmandement van de bisschoppen in 1868 bracht de zaken in een stroomversnelling. Aartsbisschop Schaepman nam het besluit een aparte onderwijscongregatie van mannelijke religieuzen te stichten. Deze 'fraters van Utrecht' met hun hoofdkwartier aan de Herenstraat begonnen in 1873 met hun werk, dat ze ongeveer een eeuw lang konden voortzetten. Intussen werden er Zusters van liefde uit Tilburg naar de Domstad gehaald om het onderwijs aan katholieke meisjes voor hun rekening te nemen.

De eigen katholieke armenzorg was al in 1674 georganiseerd in de Aalmoezenierskamer. Die maakte na het herstel van de hiërarchie plaats voor het R.K.Parochiaal Armbestuur der stad Utrecht. Twintig jaar later, in 1874, was er genoeg geld bijeen gebracht voor een nieuw Wees- en Oudeliedengesticht. Beide werden onder één dak gebracht in het imposante Hiëronymushuis aan de Maliesingel, ook weer een ontwerp van Tepe. De Zusters van Liefde namen de dagelijkse zorg op zich voor de wezen en de bejaarden. Beide categorieën van bewoners waren volgens de zeden van die dagen strikt naar sekse

gescheiden. Er waren niet alleen aparte mannen- en vrouwenzalen, er was ook een aparte mannen- en vrouwenruimte. Bejaarde katholieke echtparen in Utrecht zeiden tegen elkaar: 'Er zijn er maar twee die ons kunnen scheiden: Onze Lieve Heer en de Zusters van Liefde.'

Een andere niet onbelangrijke caritasinstelling was de Vincentiusvereniging, in 1849 door tien prominente Utrechtse heren opgericht, ter leniging van de 'stoffelijke en zedelijk nood' van de katholieke armen. De Elisabethvereniging, waarin de dames zich van hun liefdadige kant konden laten zien, vormde de pendant van deze mannenclub. Toen 'de Vincentius' in 1874 erfgenaam werd van de barones Speyart van Woerden kon zij het naar haar genoemde hofje van achttien woningen openen aan de Kerkstraat, bestemd voor weduwen en ongehuwde vrouwen van boven de vijftig. Het rustig gelegen neogotische complex werd ontworpen door A.G. Tollenaar. Ook Tepe was uitgenodigd een ontwerp in te dienen, maar hij had op dat moment al te veel omhanden en reageerde in het geheel niet.

Ook binnen de afzonderlijke parochies zochten de katholieken op vele manieren naar onderlinge contacten. Al vanaf de achttiende eeuw kende de parochie Buiten Wittevrouwen, voorganger van de Biltstraatkerk, haar broederschap van de processie naar Kevelaer, die jaarlijks een pelgrimage ondernam naar de genoemde Mariabedevaartplaats juist over de Duitse grens. Andere broedersschappen en congregaties volgden, alle gericht op de bevordering van de vroomheid van de leden en interne kerkelijke zaken. Naar buiten treden deden de katholieken liever niet, zeker niet in groepsverband. Ze waren nog altijd een beetje lichtschuw en zochten het bij voorkeur binnenskamers en onder elkaar, zoals ze het generaties lang in hun bescheiden schuilkerkjes gewend waren geweest.

Een prominente rol bij het uit de kast komen van de Utrechtse katholieken speelde de journalist Albert van Rooijen. Hij slaagde erin de plaatselijke middenstanders bijeen te brengen in de Leovereniging (1892), genoemd naar de regerende paus, die uitdrukkelijk maatschappelijke en economische doeleinden nastreefde. De zoon van de Utrechtse advocaat A.K.W. Ariëns, de priester Alfons Ariëns, richtte in Enschede de eerste echte arbeidersvereniging op. Hij deed dat in 1889, twee jaar voor het verschijnen van de baanbrekende sociale encycliciek *Rerum Novarum* van paus Leo XIII. Pas in 1893 werd in het gesticht van de broeders van Sint Jan de Deo aan de Mariaplaats een stedelijke 'R.K. Werklieden Vereeniging Sint Joseph' opgericht.

De locatie wijst op de komst van een katholiek ziekenhuis (voor mannen), eerst aan de Lange Nieuwstraat, later aan de Mariaplaats. Twintig jaar daarvoor, in 1873, was aan de Springweg al het St. Andreas Gesticht geopend, waar de Zusters van Liefde het verplegende en verzorgende werk deden. De opmerkelijke, met de beelden van de Moeder Gods en de apostel Andreas versierde, langgerekte gevel van Tepe, gelegen aan de rand van een krottenwijk, kon geen enkele Utrechter ontgaan. Evenmin als de goede naam die de zusters zich om hun toewijding en competentie in de stad verwierven. Ze beperkten hun zorg niet tot geloofsgenoten, maar namen ook protestanten op. Dat wijst erop, om het in de woorden van die tijd te zeggen, 'dat ook andersdenkenden de verpleging door de zusters op prijs stellen.' 'Het Andreas' liep in veel opzichten voorop, wat op den duur algemeen bekend werd. Nogal wat medische hoogleraren stuurden hun patiënten naar de Springweg, omdat ze wisten dat het niveau van de verpleging in het Stadsziekenhuis heel wat lager lag. Zo genoten de zusters als eerste katholieken ook buiten de kring van hun medegelovigen respect. Het duurde dan ook niet lang of hun ziekenhuis werd te klein. In 1910 verhuisde het naar nieuwbouw aan de Jan van Scorelstraat, die de naam Antonius Ziekenhuis kreeg.

De katholieken konden ook een eigen krant lezen: *Het Centrum*, dat aanvankelijk (1884) alleen voor stad en provincie Utrecht bedoeld was, maar daar nauwelijks aansloeg. Pas toen het in 1887 een landelijk dagblad werd, kreeg de krant een eigen signatuur: die van Herman Schaepman, die er uiteraard ook zelf herhaaldelijk in publiceerde. Zodoende werd *Het Centrum* een echt volksdagblad met een uitgesproken christen democratisch stempel. Want er was tenslotte ook enige beweging in de politieke vijver gekomen, zij het ook veel minder dan op strikt kerkelijk terrein. In Utrecht was er te veel antipapisme, zowel bij de protestanten van orthodox tot vrijzinnig als bij de liberalen, om de katholieken enig aandeel in de politiek te gunnen. De katholieke burgers die na 1848 mochten stemmen, steunden de liberalen, wat ook de landelijke trend was. We spraken al over de bescheiden kiesvereniging genaamd *De Eendracht*. Die werd eind jaren zeventig gevolgd door een nieuwe poging onder de duidelijke naam *Recht voor Allen*. De kwestie van het bijzonder onderwijs dreef ook in Utrecht katholieken en protestanten (of antirevolutionairen) in elkaars armen. De katholieken steunden protestanten bij de verkiezingen voor de gemeenteraad en de Kamer, maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat het omgekeerde heel wat minder vanzelfsprekend was.

Ziekenhuis, UTRECHT

Tegen het einde van de eeuw waren de katholieken maatschappelijk gesproken nog altijd tweederangs burgers. In 1900 werkte er op het Utrechtse stadhuis één katholiek, en dat nog in een ondergeschikte positie. In heel de stad waren zeggen en schrijven twee katholieke notarissen te vinden. Naar buiten toe was het succes van de herleving dus gering.

De winst was dat men intern langzaam de krachten had gebundeld en dat de roomsen voor hun stadgenoten zichtbaar waren geworden. Niet het minst door al die opvallende neogotische nieuwbouw. Hoe stonden de zaken er landelijk voor?

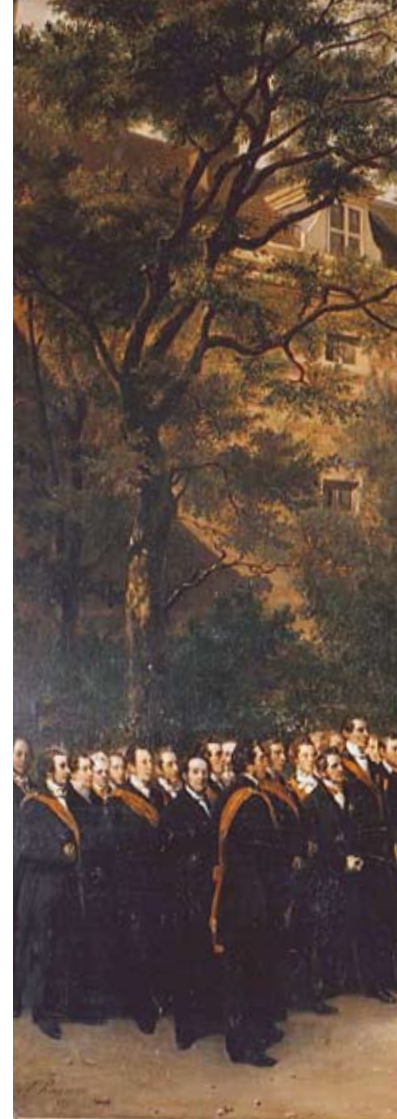
POLITIEKE FRONTWISSELING De vruchten die de Nederlandse katholieken plukten van de grondwetsherziening van 1848 waren te danken aan het scherpe politieke inzicht van enkele heren, die als de ‘papo-thorbeckianen’ de geschiedenis zijn ingegaan. Deze katholieke politici noemden zich liberalen, wat ze ook waren. Nu betekende de grondwet van Thorbecke wel een cesuur in de Nederlandse politiek, maar beslist geen radicale breuk. De positie van Thorbecke was jarenlang instabiel en in hoge mate afhankelijk van de steun van de rooms-katholieken. Het bestel van 1848 zou meer dan eens te modern blijken voor het Nederland van toen. En de pogingen van conservatieve zijde, de koning voorop, om de klok terug te draaien, hebben dan ook niet ontbroken. Een van die pogingen was de al in Utrechts verband genoemde Aprilbeweging. Deze agitatie in het voorjaar van 1853 richtte zich tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Dit herstel was mogelijk geworden door de nieuwe grondwet, die de katholieken de mogelijkheid bood hun kerkgenootschap naar eigen wens te organiseren. Tenslotte besliste Rome dat het gebied boven de grote rivieren in twee bisdommen zou worden verdeeld: het bisdom Haarlem en het aartsbisdom Utrecht. De keuze van Utrecht als zetel van de aartsbisschop werd door de protestanten als een provocatie opgevat en vormde in stad en land de lont in het kruitvat. In een petitionnement, door de Utrechtse kerkenraad opgesteld en gericht aan de koning, werden de gevoelens van verontwaardiging als volgt onder woorden gebracht:

‘Sire. De ondergetekenden, ingezetenen der stad Utrecht, Uwer Majesteits getrouwe onderdanen, naderen met de meeste eerbied Uwen troon om daar voor Uwe Majesteit te verklaren met hoe grote bekommerning zij de aankondigde vestiging van der bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, onder goedkeuring en medewerking der Regering van Uwe Majesteit, tegemoet zien.’

De Utrechtse hervormden stuurden dit verzoekschrift het land rond en hadden binnen enkele weken 200.000 handtekeningen binnen. Daarbij vergeleken was de reactie van de algemene synode, het hoogste bestuursorgaan van de Nederlandse Hervormde Kerk, gematigd en eerder sussend van toon. Maar het bleef niet bij handtekeningen. Hier en daar werden katholieke arbeiders en dienstmeisjes ontslagen, werd de klandizie bij katholieke winkeliers opgezegd en werden roomse geestelijken op straat uitgejouwd en zelfs gemolesteerd. In pamfletten en kranten werd de geschiedenis er bijgehaald, vooral de godsdienststrijd in de zestiende eeuw: de brandstapels, de inquisitie en Alva en met zijn Bloedraad. Willem III werd gehuldigd, geprezen én tot daden aangezet met de titel 'geuzenkoning'. Het al geschetste tafereel van de heren met oranjesjerpen die de vorst op de binnenplaats van Pauzhuize de dozen met protesthandtekeningen aanreiken werd door de schilder Nicolaas Pieneman vereeuwigd en hangt nog steeds in de hal van het Utrechtse stadhuis. Als gevolg van het tumult en de reactie erop van de koning, diende Thorbecke het ontslag van zijn ministerie, wat direct ook het einde van de Aprilbeweging betekende.

Daarna kwam door allerlei oorzaken een einde aan de politieke vrijage tussen liberalen en katholieken en vond er geleidelijk aan een frontwisseling plaats, die voor de staatkundige verhoudingen in Nederland blijvende ingrijpende gevolgen zou hebben. Zo wekte bijvoorbeeld het Italiaanse nationalisme de geestdrift van de liberalen maar de afschuw van de katholieken, die een verhoudingsgewijs groot aantal zoeven (soldaten) naar het strijdtoneel stuurden om de pauselijke staat tegen Garibaldi en zijn vrijheidsstrijders te verdedigen. Dat de paus tezeldertijd verscheidene liberale opvattingen in een encycliek en een *Lijst van dwalingen* veroordeelde, hangt met de Italiaanse kwestie samen, en maakte elders in Europa, ook in Nederland, de kloof tussen liberalen en katholieken nog dieper.

De verovering van Rome en de pauselijke onfeilbaarheidsverklaring van 1870 droegen aan de onderlinge liefde tussen liberalen en katholieken evenmin bij, maar het breekpunt in de Nederlandse verhoudingen werd tenslotte de onderwijskwestie. Preciezer gezegd: de subsidiëring van het bijzonder onderwijs. De bisschoppen eisten in hun mandement van 1865 'de katholieke school voor het katholieke kind'. Voor de protestanten gold hetzelfde en zo gaf deze principiële kwestie uiteindelijk de stoot aan het ontstaan van de confessionele partijen. En aan de samenwerking tussen die partijen, die in de parlementaire

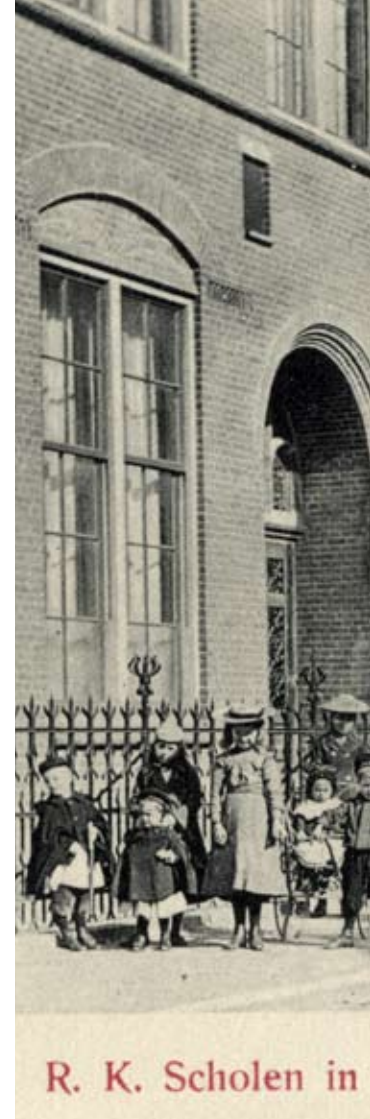

AANBIEDING VAN EEN ADRES AAN KONING WILLEM III OP DE BINNENPLAATS VAN PAUSHUIJZE (NICOLAAS PIENEMAN 1856)

geschiedenis bekend is geworden als 'de coalitie', het gezamenlijk optrekken van katholieken en protestanten in de politiek. Aanvankelijk ging het alleen om de onderwijskwesitie, later verbreedde de samenwerking zich tot het totale politieke speelveld. De onbetwiste voorman op dit terrein was opnieuw Herman Schaepman, deze keer Schaepman de politicus. Hij wist de bezwaren te overwinnen bij zijn calvinistische tegenspeler, Abraham Kuyper, die er in 1875 nog op hamerde dat de antirevolutionairen (de politieke groepering van de gereformeerden) nooit steun zouden kunnen geven aan 'vermeerdering van roomse invloed op het staatsbestuur'. Trouw aan de oude leus van hun voorgangers bleven veel protestanten van mening dat hun kracht in het isolement lag. Ook aan katholieke kant bleven trouwens invloedrijke woordvoerders hun twijfels houden. Behalve angst voor het oude antipapisme koesterden ze ook reserves tegen Schaepmans progressieve denkbeelden over uitbreiding van het kiesrecht, de persoonlijke dienstplicht en onderwijs voor alle kinderen. In de Kamer bleven de meeste katholieke afgevaardigden zich het beste thuis voelen bij de conservatieven. Schaepman werkte dus aan een tweesporenbeleid. Het ideaal van de coalitie kon alleen gaan werken als hij zijn geloofsgenoten kon overtuigen van de noodzaak tot *onderlinge* eenheid. Dat betekende politiek gesproken: katholieke partijvorming op een vast programma. In 1883, drie jaar na zijn entree in de Tweede Kamer, publiceerde de onvermoeibare Schaepman zijn *Een katholieke partij. Proeve van een program*. Een direct succes was dit stuk niet, maar langzaamaan zou het van grote betekenis blijken te zijn zowel voor de vorming van de Rooms Katholieke Staatspartij, als ook nog voor de *KVP* (Katholieke Volkspartij) van na de Tweede Wereldoorlog. Steeds weer konden de leidende gedachten van de priester/politicus in nieuwe situaties tot inspiratie dienen. Het is dus terecht dat hij als de geestelijke vader van de katholieke eenheid in de politiek wordt gezien. En Schaepmans oproep ging werken. Hij had tenslotte die 'luie' katholieken – want dat vond hij ze – uit hun politieke winterslaap gewekt.

Pas de verkiezingen van 1888 gaven een toenemende samenwerking katholiek/protestant de wind in de zeilen. Van de honderd zetels in de Tweede Kamer kregen de katholieken er nu 26, en de protestanten 27. Van die laatste waren er zeker 13 mede te danken aan katholieke stemmen, terwijl er van de katholieken 4 gekozen waren met hulp van de anti's. De coalitie zou decennialang de Nederlandse politieke agenda gaan bepalen, en doet dat nog.

LINKS EEN DEEL VAN DE R. K. PAROCHIALE SCHOOL VOOR JONGENS, ADRIAANSTRAAT UTRECHT

GESCHIEDENIS ALS MEDEPELER Wie zijn rol in het leven wil spelen, moet eerst weten wie hij zelf is en waar hij vandaan komt. Kennis van de geschiedenis is daarvoor onmisbaar, want die vormt het geheugen van de gemeenschap. De man die daarin voorzag was weer een andere vriend van Herman Schaeppman, de Westwoudse huisarts Willem Nuyens (1823-1894) die in zijn sjees bij tij en ontij onderweg naar patiënten niets anders deed dan lezen en schrijven. De zo opgedane en neergeschreven kennis had als doel het katholieke volksdeel zijn verleden terug te geven. Zijn *Geschiedenis van de Nederlandsche Beroerten*, vier delen die in vijf jaar tijd het licht zagen (1865-1870), werd door niemand minder dan Robert Fruin hogelijk gewaardeerd. De studie getuigde van zoveel kennis en historische zin, dat een professionele geschiedschrijver er eer mee zou inleggen. Nuyens wordt nu gezien als een van de grote negentiende-eeuwse 'nationale' historici, die de visie van de calvinistisch-orangistische school doorbrak. De geschiedenis schrijvende huisarts noemde zichzelf 'Roomsche gezind maar daarom nog niet Spaansch gezind'. Volgens Fruin liet Nuyens een geheel nieuw licht liet vallen op de zestiende-eeuwse revolutie. Want dat was volgens Nuyens onmiskenbaar het wezen van de 'Tachtigjarige Oorlog': het was 'een revolutie die slaagde'. Daarbij weerlegde hij de stelling dat het volk in opstand was gekomen omwille van de godsdienst. Volgens hem was het eerder zo dat de lokale uitbarstingen van de beeldenstorm en zijn antipaapse geladenheid door de bevolking meer met angst dan met sympathie was ondergaan. Terwijl de liberaal Fruin en de gereformeerde Groen van Prinsterer, bij al hun onderlinge verschillen, de Noord-Nederlandse natie op grond van haar ontstaansgeschiedenis een protestants karakter toekenden, gaf Willem Nuyens een open, groot-katholieke en Groot-Nederlandse visie op de gebeurtenissen, waarmee ook zijn geloofsgenoten konden instemmen. De ontwikkelde plattelandsdokter, die zelfs zijn geliefde schaakspel onaangeroerd liet om te kunnen doorwerken, heeft daarmee een bijdrage van belang geleverd aan de katholieke herleving in ons land. Niet door kerken neer te zetten, maar door zijn medekatholieken aan het verstand te brengen dat zij geen allochtonen waren en tweederangs burgers, die tevreden moesten zijn met de kruimels van andermans tafel. Zij hadden een rol gespeeld in het vaderlandse leven, voorafgaand aan de zestiende eeuw waren er de Middeleeuwen geweest, en het eenzijdig calvinistische verhaal van de Opstand en haar gevolgen was een geschiedvervalsing. De verering van de martelaren van Gorcum en de massale pelgrimages uit heel het land naar het Martelveld in Den Briel wijzen erop dat de katholieken hun eigen kijk ontwikkelden op de gebeurtenissen van 1572.

De katholieke geschiedschrijving werd echter gehinderd door het gebrek aan systematisch en verantwoord uitgegeven bronnen. Na lang pleiten van Schaepman kwam die uitgave er. Vanaf 1874, tot aan 1958, werd het *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* uitgegeven. Toen ging ze in een groter project op. Deze reeks gaf historici onder de Utrechtse clerus, zoals J.H. Hofman, J. de Jong, de latere kardinaal, R.R. Post en H.M.J. Müter, een podium om zich wetenschappelijk te bewijzen. Maar het belangrijkste was dat op den duur bij de pastoors van het uitgestrekte bisdom, allemaal verplicht(!) geabonneerd, interesse voor eigen diocees, streek en parochie werd gewekt. Er is grond om te veronderstellen dat het stille werk van nu grotendeels vergeten auteurs en onderzoekers evenveel katholieke claustrofobie heeft verholpen als de tientallen neogotische kerken die het Nederlandse landschap een ander aanzien gaven.

Ook die bouwkunst greep terug op het verleden. Dat manifesteerde zich in de wisseling van neoclassicisme naar neogotiek. In de eerste helft van de eeuw waren de ingenieurs van het Ministerie van Waterstaat ('Wat er staat is Waterstaat') architectonisch heer en meester geweest over de kerkenbouw. De kerkbesturen bouwden naar hun neoklassieke ontwerpen kerken met timpanen, zuilengalerijen voor de hoofdingang en binnen op echt hout geschilderde marmerpatronen. Klassieke Utrechtse voorbeelden zijn in de stad de Augustinuskerk aan de Oudegracht, en in de provincie het Petrus Bandenkerkje aan het halfronde dorpsplein van Rijsenburg. Na 1853 ging de neogotiek het terrein beheersen, geleid door de beweging die hierboven in korte trekken is geschetst. De katholieken, die hun schemerige schuil- en schuurkerkjes uitkwamen, stonden nog wat onwennig in het volle licht met hun ogen te knipperen, en er waren er zeker die de oude trijpen knusheid met stoven en vaste plaatsen en het slotje aan de eigen knielkussens liever niet hadden willen opgeven.

Wat zouden zij zich naar buiten manifesteren in de publieke ruimte, die al bijna driehonderd jaar door anderen was beheerst? Maar dankzij de 'wakkerschudders' van het type Herman Schaepman gingen ze het er dan toch op wagen, zij het eerst nog schuchter en aarzelend. Hun zelfvertrouwen werd gesterkt door het teruggrijpen naar het verleden. Niet dat van de Gouden Eeuw en de VOC, dat was van anderen geweest, maar nog verder terug, naar de Middeleeuwen, waarin de oude kerk overal in het midden had gestaan. Ook architectonisch. Daarom waren de hoge torens bekroond met het kruis, de spitsbogen en

de kerken met gebrandschilderde ramen voor sommige critici en voor veel protestantse Nederlanders een vloek in het landschap. Het nieuwe roomse triumfalisme, dat tot in de uithoeken van het land te zien was, maakte pijnlijk duidelijk dat het protestantse alleenvertoningsrecht had opgehouden te bestaan. Niet alleen visueel, maar ook auditief. Want uit de galmgaten van die hoge torens klonk het gebeier van gewijde roomse klokken. En niet alleen op zon- en hoogtijdagen, maar ook door de week een kwartier voor de mis begon, en dagelijks drie keer voor het Angelus. Protesten ertegen haalden niets uit, en doen dat nog steeds niet.

Een echt nationale opwinding, kenmerkend voor de weerstand onder niet-katholieken tegen deze *revival*, veroorzaakte de opening van het Rijksmuseum in Amsterdam, ontworpen door Pierre Cuypers. Gotisch was rooms en rooms was fout, in elk geval niet nationaal omdat de natie protestants was. Cuypers zette een stempel op het land, dat nog steeds herkenbaar is.

Van Heukelum zocht voor het Utrechtse zijn heil bij artiesten uit de bakermat van de neogotiek, het Rijnland. Daar werden volgens hem de goede kerken gebouwd. Op den duur, ongeveer vanaf 1870, was er in Utrecht maar één architect die het voor het zeggen had en die zowat een monopolie kreeg. Dat was Alfred Tepe.

LIJST VAN VOORNAAMSTE BRONNEN EN LITERATUUR

Bouwen voor het geloof in Utrecht, Samenstelling Architectuurcentrum Aorta, Mascha van Damme en Elke de Rooij. Utrecht z.j.

't Gat in de Biltstraat / The gap in the Biltstraat. Neogotiek in Nederland. Themanummer bij de gelijknamige expositie van *Forum XXIV* (1973) nr 1

A.J. Looijenga, *De Utrechtse school in de neogotiek. De voorgeschiedenis van het Sint Bernulphusgilde.* Amsterdam 1991

P.J.A. van Meegeren, *Katholiek Utrecht in de tweede helft van de 19de eeuw* Utrechts Historische Cahiers jrg. 8 (1987) nr 3/4

Wouter Paap, 'Een eeuw kerkmuziek in de Utrechtse kathedraal'
in: *Honderd jaar kathedrale koor Utrecht 1869-1969.* Utrecht 1969

Elmer Peters, *Het Museum van de Aartsbisschop.* Pro manuscripto, juli 2005

L.J. Rogier, *Katholieke Herleving. Geschiedenis van Katholiek Nederland sinds 1853* 's Gravenhage, tweede druk, 1962

H.J.A.M. Schaepman en G.W.van Heukelum, *De St. Nicolaaskerk van Jutphaas.* Utrecht 1906

